

О. Сухий
(м. Львів)

ТОВАРИСТВО ІМЕНІ МИХАЙЛА КАЧКОВСЬКОГО: ІДЕОЛОГІЯ ТА НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ (70–80-ті рр. ХІХ ст.)

Свідченням подальшої диференціації українського руху у Галичині на підставі різних політичних орієнтацій стало започатковане – з виникненням Товариства імені Михайла Качковського творення так званих паралельних (з подібними цілями, методами роботи і структурою) національно-культурних організацій. Після фактичного провалу спроб порозуміння між старорусинами, русофілами та народовцями й виключення останніх з “Руської ради” роль політичного і культурного осередку їх почала виконувати “Просвіта”. В свою чергу, русофіли, не маючи у ній впливу, опинилися перед потребою створення власної подібної інституції, яка забезпечувала б поширення їх ідейного впливу, насамперед серед галицького селянства. Таким чином, появу Товариства імені Михайла Качковського можна розглядати як свідчення про наміри русофілів модернізувати свій рух, надати йому чітких організаційних форм, розпочати боротьбу за селянські маси, врешті створити певну противагу народовській “Просвіті”¹.

Патроном товариства було обрано відомого на той час мецената українського культурно-просвітнього руху у Галичині Михайла Качковського, котрий нещодавно помер. Для творців та ідеологів організації цей крок, без сумніву, був не тільки даниною шани цьому діячеві, а й за собою, що мав відкрити товариству шлях до використання його коштів. М. Качковський народився 29 липня 1802 р. в с. Дубно Ланьцутського повіту, у родині місцевого священика, закінчив юридичний факультет Львівського університету, тривалий час працював судовим радником при окружному суді в Самборі. Наприкінці 40-річної кар’єри він юриста був призначений радником Вищого крайового суду у Львові. Невдовзі після виходу на пенсію, 8 серпня 1872 р., помер під час подорожі до Росії, в Кронштадті. Громадсько-політичну діяльність М. Качковський розпочав у 1848 р. Він належав до українських культурно-просвітніх товариств, підтримував, зокрема матеріально, їх діяльність, протягом усього свого життя заощаджуючи і збираючи для нього кошти. Понад 60 тис. золотих ринських М. Качковський передав у розпорядження керівництву “Народного дому” в Львові із заповітом зберігати їх як основний капітал та спрямовувати отримані з нього прибутки на культурно-просвітні цілі галицьких русинів².

Доволі детальну біографію Михайла Качковського опрацював у 1870-х рр. Богдан Дідицький. За його свідченням, останній зацікавився проблемами національного розвитку русинів у 1840-х рр. під впливом поживання політичної атмосфери в Галичині, яке безпосередньо передувало революції 1848–1849 рр. Він уважно стежив за виданнями

руських авторів і дискусіями навколо правопису, що точилися у той час навколо питання про запровадження в писемність латинської азбуки. Подією, що відіграла вирішальну роль у формуванні “руської” національної ідентичності М. Качковського, стала поява в 1844 р. “Хроніки міста Львова” Дениса Зубрицького, у якій на підставі архівних документів було відтворено давньоруську історію міста. За твердженням Б. Дідицького, “действие ее на прилежного и мыслящего читателя было, как и есть всегда, глубоко убедительно, и по правде донныне нелегко бы найти другой книги даже в русском языке, которая бы делала была в пользу Руси столь могучей пропаганды [...]”.

Не дивно, что и на нашего Михаила произвела она, “Хроника города Львова,” неимоверное впечатление, да он, как в том сам не раз сознавался, не то читал, а студировал сию книгу [...]. Вот тогда-то (с 1845 г.) начинается для него, собственно, период самопознания под взглядом понятия народности, так что, упоминая раз о том времени в разговор? со мною в Смерекове, он положительно сказал: “Передь тем я только чувствовал себе русином по роду и по униатскому обряду, а по перечтении хроника Зубрицкого я познал себя русином по требованию истории и веры православной”³.

Завдяки назві товариства ім'я Михайла Качковського стало одним із символів русофільського руху в Галичині. Насправді, останній не тільки не мав чіткого почуття національної ідентичності, а й не вважав це питання актуальним⁴. За свідченням дослідника діяльності М. Качковського Ярослава Гординського, протягом 1860-х рр. він не ставився вороже до народовців, розглядав їх як частину національного руху галицьких русинів, не цурався назви “Україна”, підтримував використання гімназистами козацького одягу та навіть влаштовував у себе сходини на честь Тараса Шевченка. Я. Гординський писав: “[...] В тих часах, коли то галицьку інтелігенцію покривала ще груба верства польщини, Качковському ходило про се, щоби видобути руську суспільність з під сеї шкаралупини. Сі його наміри були, без сумніву, щирі, й з того боку за слугував би він в історії нашого духового життя на похвальну згадку [...]”.

Качковський був людиною старого покоління й не мав ясного розуміння національних справ галицьких русинів. Слово “руський” мало у нього більше формальне значення, без уваги до його змісту [...] До того часто ставав він орудієм у руках інших” (прим. Я. Гординського, або Б. Дідицького)⁵.

Ще на зламі 1860–1870-х рр. М. Качковський фінансово підтримував осередок національного руху галицьких русинів, що сформувався на Коломийщині навколо Івана Наумовича, який був у той час парафіяльним греко-католицьким священником у Скалаті. Він зокрема надав матеріальну допомогу газеті “Русская Рада”⁶. Саме видання протягом 1860–1870-х рр. ряду часописів і книг, призначених для народу, підготувало ґрунт для заснування культурно-просвітнього Товариства. Пізніший дослідник історії останнього Осип Мончаловський так характеризував цю ситуацію: “Газета соединяла духовно читателя с редакцією,

книжка соединяла его с автором, но ни газета, ни книжка не соединяли читателей между собою. Для такого соединения оказалась potřeba сотворити что-то иное, а именно общество, или братство, которое вязало бы просвещенных и радеющих о добре своего народа людей и притягивало непросвещенных и несведомых в одно нравственное тело, бо в единстве сила и могущество...”⁷

Ідея створення Товариства імені Михайла Качковського належала Іванові Наумовичу. За свідченням О. Мончаловського, після обрання останнього в 1873 р. депутатом австрійського парламенту він познайомився у Відні з рядом діячів словенського національного відродження, від яких довідався про успішну діяльність їх культурно-просвітнього Товариства св. Могорта. На той час воно налічувало близько 30 тис. членів та охоплювало своєю діяльністю кожен сільську громаду розділених між різними австрійськими коронними краями словенських земель. У Відні І. Наумович ознайомився зі статутом Товариства св. Могорта, а після повернення до Галичини він з кількома своїми однодумцями започаткував справу створення подібної інституції для південно-східних русинів, поклавши в основу її статуту саме словенський візирець⁸. Зауважимо, однак, що таке трактування історії створення Товариства імені Михайла Качковського одним з теоретиків галицького москвофільства на зламі ХІХ–ХХ ст. видається дещо однобоким. Без сумніву, творці об'єднання спиралися не тільки на досвід аналогічних організацій інших народів, а й на приклад “Просвіти”, що вже декілька років діяла в Галичині та мала насамперед культурно-просвітні цілі.

Перші установчі збори Товариства імені Качковського відбулися 8 (20) серпня 1874 р. у Коломиї. На них запросили “виднейших патриотов и крестьян” Коломийщини, а також представників діючих на той час політичних і культурно-наукових товариств русофільського напрямку зі Львова. На цих зборах зокрема були присутні тодішній голова “Руської ради” Теофіл Павликів, представник Інституту “Народний дім” Яків Шведзицький, “Галицько-руської матиці” – Онуфрій Лепкий, “Академічного кружка” – М. Голейко; а також письменники та політичні й громадські діячі. Попри декларування Товариством себе загальнонародною і понадпартійною інституцією вже тільки наведений вище перелік організацій свідчив, що створення останнього стало наступним кроком в організаційній диференціації русофільського та українофільського напрямів. Установчі збори розпочалися з урочистої літургії за упокій душі Михайла Качковського. Виступаючи на ній, о. Василь Залозецький окреслив завдання новостворюваної інституції. Збори ухвалили статут Товариства імені Михайла Качковського й обрали його правління (виділ)⁹.

У статуті завдання організації визначалось як “розширення наук, обычаюности, трудолюбия, тверезости и ошадности, гражданского сознанія и всяких чеснот между русским народом в Австрии”. Засобами для досягнення мети було визначено: видання популярних, навчальних і дешевих книжок релігійно-звичаєвого, наукового, господарського й розважального змісту, заснування читалень, товариств тверезості майстрів

рукодільця, громадських позичкових кас та складів збіжжя. Фінансово діяльність об'єднання мала забезпечуватися за рахунок членських внесків, добровільних пожертвувань і заповітів, а також прибутків від продажу книжок. Передбачалося, що організації, крім покриття поточних видатків, вдасться створити так званий “коренной фонд”. Місцем перебування правління (виділу) у статуті було визначено Коломию.

В організаційному аспекті Товариство імені Михайла Качковського, на відміну від “Народного дому”, планувалося як дійове, чітко структуроване об'єднання. Всі питання, пов'язані з голосуванням, засіданнями правління, обранням керівництва, відзначеннями й нагородженнями членів, докладно регламентувалися. Члени об'єднання поділялися на дійсних та почесних. Згідно зі статутними вимогами: “действительным членом становится каждый австрийский обыватель русской народности, который объявит свою волю причиниться в пользу общества грошовым датком або другим каким способом, напр., трудом писательским, и выделом общества будет принятый за члена. Почетными членами именуется общее собрание общества лица, известных из человеко- и народолюбца”.

Виключити члена зі складу Товариства можна було рішенням правління за аморальну поведінку, кримінальні злочини (насамперед вчинені з “корыстолюбия”), пияцтво, несплату протягом двох років відповідних внесків. Всі члени інституції були зобов'язані щороку сплачувати останні в розмірі 1 золотого ринського, прагнути залучити до організації нових людей, заохочувати кожного до навчання, допомагати вбогій шкільній молоді, не вживати нецензурних висловів, боротися засновувати товариства тверезості, бути для всіх прикладом трудолюбства, порядку, чистоти, господарності, ощадливості, пробуджувати і зміцнювати серед населення почуття поваги до права, брати участь у заснуванні громадських читалень, виступати на них з рефератами, дбати про зростання продуктивності господарства й особисто служити прикладом доброго хазяйнування. Кожний член Товариства мав право безкоштовно отримувати по одному примірнику його видань.

Вищим керівним органом об'єднання були загальні збори, що мали відбуватися щороку, по можливості в день смерті М. Качковського 8 (20) серпня, і кожного разу в різних містах Східної Галичини. Вони заслуховували звіт правління Товариства, могли ухвалювати зміни до статуту останнього, розглядали пропозиції та скарги його членів, обирали почесних членів, розпоряджалися майном організації, вибирали правління. Рішення ухвалювалися абсолютною більшістю голосів присутніх на зборах. Виконавчим органом об'єднання було його правління (виділ), що складалося з голови, восьми членів та чотирьох їх заступників. Склад останнього загальні збори переобирали щороку, однак обмежень щодо повторного обрання будь-якого його члена не існувало. У період між зборами правління розв'язувало всі адміністративні питання, приймало нових членів й ухвалювало рішення про виключення їх зі складу організації; оцінювало призначені до друку рукописи, укладало умови з авторами щодо винагород, опікувалося виданням і розсиланням книг, усіма бухгалтерськими операціями, здійснювало загальний

нагляд за діяльністю читалень та товариств тверезості.

Читальні об'єднання імені Михайла Качковського могли бути засновані в кожній місцевості, де проживали не менше дванадцяти його членів. Читальня мала організовувати періодичні лекції на суспільно-політичні й господарські теми і безкоштовно отримувала по одному примірнику видань інституції. Рішення про розпуск Товариства могло бути ухвалене загальними зборами за умови присутності понад половини його членів та 3/4 голосів останніх. Після ліквідації організації її майно мало бути передане “Народному дому”¹⁰.

Ідейні засади й стратегічні цілі Товариства імені Михайла Качковського були викладені І. Наумовичем у першій книзі із започаткованої об'єднанням серії видань під заголовком “С Богом!” У ній стан галицьких русинів змальовувався в якнайчорніших тонах: “Поглянувши по тих краях Австрийской державы, що заселены русским народом, видим с маленькими лишь изъятями повсюду темноту, пьянство, распутство, убожество [...]”.

Слава наша народная целиком была упала. Почуття народного у наших людей не было. Русин мав сам себя за найпфдлейшее сотворенье на свете Божьем, що як та худоба призначене лишь служити, лишь чужим інвентарем бути, лишь исполняти чужу волю и словом не обозватися о своих Богом ему данных правах. Коли другие народы, скоро лишь настала свобода, стали сильно домогаться о своих народных, церковных и всяких правах, русин на все кивал головою, що ему кто сказав, або еще таки сам топтал власными своими ногами свои народные права”¹¹.

Творці Товариства стверджували, що діяльність останнього відповідатиме вимогам нового часу, які змушують інтелігенцію турбуватися про підвищення освітнього рівня та громадянської самосвідомості простого народу. Наголошувалося, що важливим аспектом його діяльності буде ознайомлення кожного галицького русина з його конституційними правами, зокрема національною рівноправністю. Визначений як головний напрям діяльності об'єднання – видання дешевих книжок для народу – був спрямований на те, “абы просвещение у нас ширилось не лишь между богатыми, но и под најбеднейшею стрехою селянина” і таким чином русини змогли б “добутися з власти противников”. Цій меті було підпорядковане заплановане організацією створення мережі місцевих осередків – читалень, товариств тверезості тощо, що мали безпосередньо працювати з населенням на, сприяти підвищенню його освітнього рівня та матеріального добробуту. У поясненнях І. Наумовича не бракувало й образних порівнянь. Так, стан галицьких русинів порівнювався зі старою хатою, яка “уже упала в землю”, а місія Товариства прирівнювалася до завдань майстра, покликаного збудувати на цьому місці добротний будинок на міцних підвалинах¹².

Питання про національну ідентичність галицьких русинів не відіграло скільки-небудь помітної ролі в програмних документах об'єднання. Здебільшого їх творці, вочевидь йдучи за програмою “Руської ради”, оперували поняттям “Русь австрийская” та обмежувалися наголосом на занепаді “почуття народного”, потребі його пробудити і відстоювати

“народні права”. У згаданому вже першому, програмного характеру виданні із серії Товариства імені Михайла Качковського лише в одному місці знаходимо натяк на приналежність півавстрійських русинів до панрусського простору. Прикметно, що ця частина тексту, на відміну від деяких інших розділів книжки, була підписана І. Наумовичем, що переносило міру відповідальності за висловлені у ній тези з усієї організації на конкретного автора. В цьому фрагменті відзначалося: “Русине, пізнай себе, буде з тебе! Пізнай, что ты не последний народ на свете, но что ты часть дуже великого светового русского народа; что ты и тут в галицкой, буковинской и угорской земле був колись славным народом, мавшим своих князів; що богатства русские були славні на весь свет; що у нас русинов, була уже тоді наука питома народна, коли в целой Европе еще була темнота, що у тебе були славні рыцари козаки, що воювали Польшу за веру, за свободу, за Русь святую, коли в целой Европе никто еще не посмів був за свободу упомянутися”.

Декларуючи приналежність півавстрійських русинів до панрусського простору, автор цього звернення оперував на підтвердження своїх слів усе ж “малоруськими” історичними символами. Він також закликав їх русинів до солідарності й недопущення партійного поділу¹³.

Протягом 1870–1880-х рр. у Товаристві імені Михайла Качковського працювали чимало осіб, які не заперечували окремішності українського народу від російського, а інколи висловлювали прихильність до народовського напрямку. До таких діячів належав, наприклад, священник Василь Давидяк. У перші роки існування об’єднання з ним підтримували зв’язки та навіть відвідували його засідання відомі українські діячі Михайло Павлик і Михайло Драгоманов. Секретарем львівського осередку Товариства в 1876 р. був Антін Дольницький, котрий листувався з останнім. У дискусії з М. Павликом він пояснював, що уникає в своїх писаннях слів “Україна”, “український” проти власного переконання, щоб галицька публіка не злякалася цих термінів. У перші десятиліття свого існування організація активно використовувало українську національну символіку, зокрема синьо-жовтий прапор¹⁴. Ще у 1883 р. редакція народовського органу “Діло” надавала окремим особам посередницькі послуги при вступі їх у Товариство імені Михайла Качковського та сплаті туди членських внесків¹⁵.

Першим головою останнього став Іван Наумович, його заступником – Михайло Білоус, секретарем – Іларіон Шушковський. У складі першого правління (Л. Польовий, Малецький, Т. Лісевич, Ю. Нижанківський, І. Кобринський, М. Сабат, І. Шмерековський, Є. Андрійчук) виразно переважали греко-католицькі священники (шість з восьми членів)¹⁶. У період до наступних загальних зборів це правління збиралося на засідання тільки двічі. 9 за н. ст. листопада в Коломиї ухвалено приступити до видання першої книжки й “упросити И. Наумовича, чтобы ю составил”. Тоді ж було встановлено грошову винагороду для секретаря об’єднання в розмірі 5% від загальної суми сплачуваних щороку членських внесків¹⁷. Голова, його заступник і члени правління виконували свої обов’язки без оплати. Підтвердженням доволі швидкого розвитку

Товариства імені Михайла Качковського можна вважати те, що було вирішено найняти кімнату для ведення канцелярських справ¹⁸.

Загальні збори останнього протягом досліджуваного періоду відбувались: у Львові (позачергові 20 січня 1876 р., звичайні 2 жовтня 1877 р. та 31 серпня 1882 р.), Стрию (22 серпня 1876 р.), Перемишлі (20 серпня 1878 р.), Станіславі (23 вересня 1879 р.), Коломиї (16 вересня 1880 р.), Золочеві (29 вересня 1881 р.), Дрогобичі (18 вересня 1883 р.). Звичайно проведення загальних зборів замислювалися організаторами не тільки для звіту про діяльність об'єднання, а насамперед як патріотичні демонстрації, які мали служити черговими поштовхами для піднесення національних почуттів русинів. Такими були зокрема другі загальні збори, що відбулися 12 (за н. ст.) серпня в Галичі за участю близько 3 тис. осіб. Вони проходили в атмосфері патріотичного піднесення, якій сприяло місце їх проведення – давня столиця Галицько-Волинської держави: “Собрание то отбылось подъ голымъ небом, на развалинах русского княжеского замка, на томъ самомъ месте, откуда галицко-русские князья, славные Роман и Данило, управляли русскую землю [...] Вспоминалось, что участники собрания находятся на техъ вершинах гор, возвышающихся надъ Днестром, где жили и действовали русские князья, вспоминалось, что отсюда, из Галича, из матери галицкихъ городфв, пошло и название нашего дорогого отечества. Все сии виды и воспоминания, враз и со зрелищем умиленного и радостного настроения несколькихтысячных масс народа, соединенных любовью к Руси, производили на душу незабвенное впечатление.

Те собранья сильно одушевили народ; весть б основании “хлопско-го” Общества розошлась во все стороны нашего края¹⁹...

З часом порядок проведення загальних зборів й інших акцій, що відбувалися навколо них, ускладнювався. Так, наприклад, загальні збори 1883 р. у Дрогобичі проводилися за наступною програмою: урочисте богослужіння; пленарне засідання в залі міського театру, на якому заслухано звіти правління Товариства та касовий, обрано новий склад останнього, обговорено пропозиції членів; перерва на обід (був замовлений організаторами у 4-х приміщеннях; популярна лекція з економічних питань Василя Нагірного, виступ хору зі Львова і декламаторів; закриття зборів; екскурсія по місту, для проведення якої підготовлено підводи; імпровізована вечірка в міському парку “Лазенки” (вхід для селян був безкоштовним, всі інші мали сплачувати по 20 крейцерів, які передбачалося використати на покриття коштів за частування), що завершувалася святковим феєрверком²⁰.

Від початку свого існування організація втілювала у життя статутну вимогу щодо якнайбільшої масовості своїх рядів. Уже на другому засіданні правління 11 (за н. ст.) травня було констатовано, що об'єднання налічує 1 645 чол., які сплатили 1060 золотих ринських членських внесків та пожертвувань. Частину цієї суми (400 зол. рин.) було покладено в “щадницю”. Інші кошти витрачено на канцелярські потреби, видання першої книжки накладом 10 тис. примірників, закупівлю техніки для сільських громад²¹. Перевірка чисельності членів Товариства, проведена на

початку 1877 р., дала результат 5596 осіб. На серпень 1878 р. організація налічувала вже близько 6 тис. чол.²². Однак надалі стрімке зростання кількості членів Товариства призупинилося. Головною причиною цього можна вважати політичну кризу русофільської течії на початку 1880-х рр. У звіті правління, представленому на загальних зборах у Дрогобичі у вересні 1883 р., загальна чисельність членів, очевидно, через брак втішної динаміки не була названа (повідомлено тільки, що протягом останнього року до об'єднання вступили 200 нових осіб). Певне уявлення про реальне членство на кінець 1883 р. можна скласти на підставі її фінансового стану. Зі звіту Товариства випливає, що воно отримало членських внесків у сумі 2189, 75 золотих ринських²³. Якщо врахувати, що правління залишало деяким місцевим осередкам певний відсоток прибутків від останніх на забезпечення їх діяльності (як правило, 10%), а окремі особи, зокрема селяни, не могли сплатити внесків через матеріальну скруту, можна припустити, що кількість реально діючих членів об'єднання на кінець 1883 р. навряд чи перевищувала 3 тис. чол.

Потенціал для розвитку організації в Коломиї поступово вичерпувався. Швидко зростаюча чисельність членів, потреба утримувати у порядку фінансові справи й складний комплекс книговидавничих проблем виразно перевищували можливості правління в Коломиї. Сам І. Наумович, який одночасно виконував обов'язки греко-католицького священника у Скалаті, редагував "Науку", дописував до "Слова", займався політичною діяльністю і т. д. не завжди навіть міг бути присутнім на загальному нечастих засіданнях правління Товариства в Коломиї. Все це зумовило потребу перенести правління об'єднання до Львова. Її обґрунтував сам І. Наумович на шпальтах газети "Русская Рада" наприкінці 1875 р. Головними аргументами на користь цього перенесення І. Наумович називав – брак у Коломиї інтелектуальних сил для розвитку організації; проблеми зі скликанням загальних зборів Товариства, пов'язані з віддаленістю цього міста від місця проживання багатьох його членів; відсутність у провінції належної критики видань останнього; обмежені матеріальні та фінансові ресурси, тоді як залишені М. Качковським кошти зосереджувалися в "Народному домі" у Львові. І. Наумович наголошував: "В Львов есть Народный дфм, где бы его [Товариство. – О. С.] поместить можно, есть Ставропигия, котра бы ему также не отмовила помочи, есть средоточие всіх наших силъ, сут люди здібні до веденія такого діла, як то видимо на наших заведеніях, що они держатся, и порядочно свои дела ведут, есть всякая спосфбность бесплатно рассылати книжечки и пр."²⁴.

На засіданні 26 (за н. ст.) грудня 1875 р. правління організації ухвалило скликати в Львові позачергові загальні збори. Останні відбулися 20 (за н. ст.) січня 1876 р. у приміщенні "Академічного кружка" за присутності всього 69 членів. Заслухавши доповідь І. Наумовича, вони ухвалили перенести до Львова центральне правління Товариства імені Михайла Качковського. Природним наслідком цього перенесення центру стала зміна його голови. На загальних зборах у Львові 2 жовтня 1877 р. І. Наумович склав свої повноваження, цілком справедливо мотивуючи це рішення неможливістю керувати справами зі Скалата. Новим

головою організації був обраний редактор “Слова” Венедикт Площанський. На цих зборах було також висловлено думку про недоцільність обрання в майбутньому до правління об’єднання осіб, що не проживали у Львові чи принаймні в близьких його околицях²⁵.

Вже найближче майбутнє показало, що це рішення виявилось стратегічно правильним, яке сприяло активізації Товариства. Обране у Львові правління протягом звітного періоду провело 11 засідань (до того часу – по два-три). Для опіки над змістом видань організації було сформовано редакційний комітет²⁶. У січні 1877 р. вирішено заснувати при центральному правлінні бібліотеку з популярних творів російських й іншомовних авторів. З цією метою було виділено кошти на закупівлю перших книжок²⁷. Підсумовуючи свою діяльність протягом року після переходу до Львова, центральне правління Товариства імені Михайла Качковського зазначило, що за той час воно успішно виконало своє головне завдання: Излечити Общество из тяжких и опасных недугов и их последствий, с какими переселилось оно год тому назад во Львов, тоже основать как наибольшее филий, перевести верификацию членов, упорядочить разветвленную администрацию, полатить все, что кому принадлежало, привести касовые дела – *nervus verum* – в лад – и вообще скрепиться так, чтобы в будущем невозможны были прежние недуги”²⁸.

В період між загальними зборами 1877 і 1878 рр. відбулося 37 засідань правління об’єднання. У його складі були виділені особи, що виконували функції касира й управителя канцелярії та контролера. В той час правління Товариства впорядкувало канцелярію у Львові, затвердило свій змінений статут у Галицькому намісництві його було доповнено положеннями про заснування організацією крамниць і про визнання Михайла Качковського покровителем об’єднання, уклало реєстр виданих книжок та впорядкувало справи з їх розсилкою²⁹.

Зберігся докладний перелік питань, які розглядало правління Товариства протягом 1878 р.³⁰. Як випливає з цього документа, предметами постійного обговорення останнього була кореспонденція з місцевими філіями, читальнями й окремими діячами, оголошення списків новоприйнятих членів і тих, що померли (такі питання фігурували у порядку денному кожного засідання). Воно збиралося регулярно, по декілька разів на місяць. На кожне засідання виносилося близько 10-ти питань. З організаційних справ найчастіше обговорювалися пропозиції щодо ведення та вдосконалення діловодства канцелярії, організації музично-декламаторських і танцювальних вечорів та звітів про їх проведення (об’єднання, як правило, щороку влаштовувало останній у Львові, що присвячувалися пам’яті Михайла Качковського), підготовки та порядку денного чергових загальних зборів, формування редакційного комітету, укладення договорів з авторами, інформації про надіслані рукописи і рекомендацію їх до друку, почесного членства й виключення людей зі складу організації тощо. З переліку обговорюваних питань видно, що Товариство імені Михайла Качковського підтримувало стосунки з інституціями русофільського напрямку – Ставропігійським інститутом, Народним домом, “Академічним кружком”.

Важливе місце в діяльності правління об'єднання займало обговорення справ його місцевих осередків – філій і читалень. Воно затверджувало статuti місцевих організацій та їх керівних органів (відділів), заслуховувало звіти про їх діяльність, обговорювало тексти відозв, листів і телеграм до філій та членів Товариства, реагувало на запити діячів з місць про докладні інструкції щодо ведення окремих осередків. Так, на засіданні правління 9 (21) березня 1878 р. було повідомлено, що “О. Шуст из Калуша в ответ на письмо ч. 37 просит информацию, касательно способа ведения агентуры или филии в Калуши”³¹. Заслуховувалися також відмови окремих осіб від дорученого їм ведення справ місцевих осередків.

Правління організації регулярно обговорювало питання про фінансовий і майновий стан об'єднання, заслуховувало звіти комісій, які періодично створювалися з метою його перевірки, інформацію про сплату членських внесків, прохання окремих осіб про надання їм матеріальної допомоги. Порушувалися питання про закупівлю Товариством видань інших інституцій, передплату часописів, насамперед “Слова”, заслуговувалась інформація про грошові пожертвування об'єднанню. Окремою темою обговорення були видавничі витрати – гонорари авторам рукописів, закупівля паперу, звіти про книжковий склад, розповсюдження й продаж видань Товариства, її ціна, зовнішній вигляд та вартість палітурки тощо. Так, на одному з останніх у 1878 р. засідань правління організації після інформації про розповсюдження 5 тис примірників останнього видання було прийнято рішення видавати наступну книжку накладом не більше 5,5 тис.³² Зі специфічних справ, якими опікувалося правління об'єднання протягом 1878 р., можна виділити запит магістрату м. Львова про надання йому статистичних матеріалів щодо діяльності й складу Товариства. Підставою для висновку про певні труднощі правління щодо зв'язків з місцевими осередками можна вважати той факт, що невдовзі воно ухвалило звернутися до львівського магістрату з проханням уточнити, час подання цих даних³³.

Окрім правління, діяли також комітет для організації вечорів і богослужінь та редакційний³⁴. У 1879 р. до правління об'єднання входили: Венедикт Площанський (голова), проф. Микола Сивуляк (заступник голови), о. Климент Літинський (касир), Іосиф Кречковський (контролер), Теофіль Плешкевич (управитель складу), Дмитро Вінцковський (секретар). До складу редакційного комітету входили: Венедикт Площанський, Микола Сивуляк, Михайло Клемертович, д-р Омелян Савицький, Дмитро Вінцковський, Степан Лабаш³⁵. Чергові важливі зміни в керівництві Товариства відбулися на загальних зборах у Коломиї 4 (16) вересня 1880 р. Після того як Венедикт Площанський відмовився від переобрання, новим головою організації був обраний Теофіл Павликів³⁶, який перед тим, у 1879 р., склав повноваження голови “Руської ради”.

Головним напрямом діяльності об'єднання залишалось видання й розповсюдження дешевих книг для народу. Тільки за перші п'ять років свого існування Товариство видало 30 найменувань книжок у

210 700 примірників. Майже всі вони були розповсюджені. Вже в 1878 р. кількість рукописів, що надходили до організації, значно перевищила видавничі можливості останньої. Їх авторами були галицькі діячі, відомі зі своєї попередньої громадсько-культурної та літературної праці. Зокрема Іван Наумович, Йосиф Лозинський, Антоній Добрянський, Віктор Савицький, Дмитро Вінцковський, Степан Лабаш, Михайло Клемертович, Сидір Воробкевич, Дмитро Третяк й ін. Редагуванням рукописів наприкінці 1870-х рр. займався Михайло Клемертович³⁷, що одночасно був редактором “Временника Ставропігійського Інституту” (1868–1903). А на початку 1880-х рр. основний тягар роботи по підготовці текстів до друку ніс на собі Степан Лабаш³⁸.

Усього протягом досліджуваного періоду, тобто до кінця 1883 р., об’єднання опублікувало 96 частин своєї серії популярних видань для народу. Серед них були книжки на різні теми: релігійно-моральні (“Песни на Рождество Христовое”, 1878; “Святкованье недель и свят”, 1880; “Десять заповедей Божих в повестях”, 1882; “Св. Антоний и Феодосий Печерский”, 1882; “Житья святых греческой церкви”, 1883); історичні (“Русско-турецкая война” авторства Д. Вінцковського, 1878; “Памяти славных людей”, 1879; “Иосифъ II”, 1881; “История Галицкой Руси” обидві авторства Е. Згарського, 1881; “Антоний Добрянский, его жизнь”, авторства Б. Дідицького, 1881). Чи не найбільшою серед видань Товариства імені Михайла Качковського була питома вага господарських брошур, збірників і порадників (“Домашний скот”, 1876; “Земля наша мати”, 1877; “Корова, молоко и паша”, 1877; “Нива”, 1878; “Сади деревину”, 1878; “О заразах скота”, 1878; “Хата”, 1879; “Бараболя”, 1879; “Хлібороб”, 1879; “Управа хмелю”, 1880; “Управа кукурузы”, 1880 та інші). Було видано також порадики у військових справах, про здоров’я; декілька збірників руських народних пісень, белетристику, а також серію видань із суспільно-політичної тематики.

Зміст і рівень видань організації були предметом постійної уваги й клопотів усіх його правлінь. Адже саме від привабливості змісту книжок для населення не в останню чергу залежали популярність об’єднання та його чисельність. З цього приводу центральне правління Товариства у листі до І. Наумовича від 27 березня 1877 р. зазначало: “От долшого времени даются чути по части справедливые голоса особливо народных писателей, что в изданиях Общества им. Михаила Качковского помещаются несоответные статьи. Центральный видел докладает всех стараний, чтобы имети всегда запас хорошего материала для печатанья. Но точно беда в том, что трудно приобрести желаемое – ни то от молодых людей [...] – ни от старших мимо всех наших прошений и мимо того, что у нас все, как известно, гоноруется”³⁹.

В 1883 р. правління організації оголосило конкурс на написання популярної історії Русі й призначило для його переможця спеціальну премію⁴⁰.

Серед керівних діячів об’єднання точилися дискусії щодо змісту його видань. Так, на загальних зборах у Перемишлі 20 серпня 1878 р. було констатовано, що “наши члены поодинокю в мнениахъ своих расходятся. Одни бо требуют изданий с переважно религиозным и нравственным,

одни – с переважно историческим, одни, – наконец с переважно господарским (хозяйственным) содержанием”⁴¹.

До дискусійних належало також питання про мову видань Товариства. І. Наумович відстоював тезу, що останні повинні виходити народною мовою, яка була б зрозуміла широкому колу читачів. У 1870-х р. вони друкувалися почергово то народною мовою, то “язичием”, “гражданським” шрифтом (на відміну від перших книжок “Просвіти”, які здебільшого виходили “кирилицею”). Народне письмо і простий виклад влаштовували читачів та сприяли зростанню популярності об’єднання, збільшенню кількості його членів⁴². У той період галицькі русофіли ні в своїх виданнях, ні у розмовах не вживали російської літературної мови. Протоколи річних зборів Товариства імені Михайла Качковського, листування останнього з іншими тогочасними русофільськими інституціями дають підставу стверджувати, що у розмовній практиці та офіційній документації аж до початку 1890-х рр. використовувалася мова, в основі якої лежала українська лексика⁴³.

Головним джерелом фінансування видавничої діяльності організації в 1870-х – на початку 1880-х рр. були членські внески й добровільні пожертвування. Заборгованість членів об’єднання по внесках у 1878 р. сягнула 9 тис. золотих ринських, що змушувало вносити корективи у видавничі плани, зокрема зменшувати тураж, заощаджувати на поліграфії тощо⁴⁴. Боржникам припиняли надсилати видання Товариства. Заборгованість по членських внесках була також головною причиною для виключення зі складу організації. Важливою проблемою в діяльності об’єднання незмінно залишалося впорядкування розповсюдження його видань. Адже несвоєчасне їх надходження відштовхувало членів від Товариства. Так, наприклад, у листі до правління останнього А. Желеховського з Козової від 18 травня 1877 р. стверджувалося, що “члены тамтогорочные не хотят приступати з датками на той рцк, понеже не отрицают регулярно книжки”⁴⁵.

Видання і розповсюдження літератури було не єдиним напрямом діяльності організації. Тільки протягом 1879–1880 звітного року об’єднання опікувалося збором коштів для руського виховного закладу для дівчат у Львові, укладало статuti для позичкових кас, виступало посередником при закупівлі товарів крамницями та започаткувало відкриття останніх філіями Товариства, порушило питання про заснування “Народним домом” землеробської школи у Білці, збирало інформацію про товариства тверезості, влаштовувало музично-декламаторські вечори. В 1879 р. зусиллями місцевої філії організації було проведено промислово-господарську виставку у Станіславі. Наступного року така ж виставка відбулася в Коломиї. Її відвідав навіть цісар Франц Йосиф⁴⁶.

З початку 1880-х р. об’єднання намагалось активізувати свою господарську діяльність, насамперед у торговельній галузі. Вона стала предметом обширної дискусії на його загальних зборах у Золочеві, що відбулися 17 (29) вересня 1881 р. На них Степан Лабаш представив матеріали про діяльність й пропозиції спеціально створеного правління Товариства торговельного комітету (“анкети”). Дискусія розпочалася навколо

питання, чи повинна організація активно займатися торговельними справами, чи цю ділянку роботи доцільніше було б передати іншим інституціям, серед яких називалися правління “Народного дому” або ж спеціально створений з цією метою комітет. Врешті, було ухвалено запропонований правлінням об’єднання компромісний варіант, згідно з яким передбачалося “оставити дело вспомошествовати дробной торговле в краи при Обществе имени М. Качковского”, однак через брак коштів відмовитися від первісного проекту започаткування гуртової торгівлі та обмежитися пропагуванням серед селянства торговельної справи у виданнях Товариства ⁴⁷. Створений при організації торговельний комітет надалі опікувався наданням селянам практичних рекомендацій і допомоги у цій справі. Його діяльність сприяла заснуванню в 1883 р. першої української спілки споживчої кооперації – “Народної торгівлі” ⁴⁸.

Згідно зі статутними вимогами, об’єднання не могло займатися політичною діяльністю, однак цілковито залишатися осторонь від останньої йому не вдавалося. У звіті Товариства за 1877–1878 рр. його голова Венедикт Площанський у позитивному сенсі відзначав, що “наше Общество не отклонялось от участия в ніяком деле, где шло о проявлении народного духа во Львове. Оно не нарушило так нужной у нас солидарности с другими русскими обществами”.

На своїх засіданнях правління організації обговорювало актуальні політичні проблеми українців, схвалювало виступи депутатів на захист національних прав останніх українців у Державній раді й Галицькому сеймі тощо ⁴⁹. В другій половині 1870-х років об’єднання намагалося навіть вплинути на поведінку своїх членів під час виборчих кампаній. На початку 1877 р. правління Товариства на щотижневих засіданнях у Львові неодноразово розглядало персональні справи окремих осіб, яких було звинувачено в непатріотичній поведінці під час останньої виборчої кампанії до Галицького сейму 1876 р. Так, наприклад, на засіданні 20 січня (1 лютого) 1877 р. було “решено воззвати члена О.(бщества) им. М. К.(ачковского) Данила Наконечного, начальника громадского в Любешце (коло Стрелиск), который имелъ два раза голосовати не на русского кандидата при соймовых выборах за подаренное ему кем-то сено, чтобы в продолжении 14-и дней оправдался, в противном бо случае будет из Общества исключен” ⁵⁰.

Невдовзі на засіданні правління 3 (15) лютого того ж року після заслуховування виправдання Івана Малика з Барича за подібним звинуваченням “в измене при соймовых выборах” було вирішено залишити його членом організації ⁵¹. На засіданні 17 лютого (1 березня) 1877 р. знову порушене подібне питання щодо Федора Кастраби з Ясеновця (коло Долини), якого закликано виправдати свої дії під загрозою виключення з об’єднання ⁵². Такі акції практикували і філії, що змусило правління наголосити на неприпустимості виключення з Товариства його членів рішенням місцевих осередків (це суперечило статутним нормам) та зобов’язати їх обмежуватися доведенням подібних справ до відома центрального осідку ⁵³.

Основним своїм завданням у політичній площині організація вважала популяризацію серед руського населення конституційних прав й обов'язків. З цією метою об'єднання регулярно серед своїх видань брошури відповідного змісту – “О правах и повинностях в громаде, повете, краю и державе” (1875), “О правах и повинностях в громаде” (1881), “О Раде поветовфй и поветовфм Выделе, о Сойме краевом” (1883). Автором усіх цих популярних розвідок був Ігнатій Галька – греко-католицький священник, скалатський декан (1859–1874), депутат Галицького сейму (1869–1876) і Державної ради (1873–1879), учасник Собору руських учених, член-засновник Галицько-руської матиці та Товариства імені Михайла Качковського, окрім названих, автор популярних брошур про сільське господарство й етнографічних збірників⁵⁴. Цікава дискусія навколо цього напрямку діяльності організації розгорілася на її загальних зборах у Дрогобичі 1883 р., що відбувалися під свіжим враженням від політичної катастрофи, яку українці зазнали того року на виборах до Галицького сейму. У зв'язку з цим один з діячів об'єднання запропонував редакційному комітету зацікавитися підготовкою до друку літератури щодо виборів до Галицького сейму і Державної ради. Ця ідея занепокоїла присутнього на зборах урядового комісара, який намагався зняти її з порядку денного як політичну, тобто таку, що не відповідає “научной деятельности Общества”. У відповідь “Г-н Авдыковский высказал неосновность мнения правит. комиссара и, поясняя цель и статуты Общества, указал на то, что в круже деятельности сего Общества лежит также обучение народа, а спопуляризование державных законов есть точно средством к такому обучению, затем заметы представителя власти не имеют основания. Указуя дальше на то, что Общество уже издавало книжечки такого рода и что они переходили беспрепятственно различного рода цензуры, всколебал г-н А.(вдыковский) мнение г-на комиссара, а когда и председатель г-н Охримович дал ему ответные в сем деле пояснения, заявил г-н комиссар, что не понял належито внесения и отступил от своего veto”⁵⁵.

Реальний вплив на своїх членів Товариство імені Качковського здійснювало за посередництвом місцевих осередків – філій, агентур (представництв) та читалень. Найбільшою незалежністю користувалися філії, які, згідно зі статутними вимогами мали не тільки виступати посередниками між членами і правлінням, а й діяти як самостійні осередки організації на своїй території – засновувати читальні, крамниці, влаштовувати публічні лекції, музично-декламаторські вечори, загалом сприяти виконанню завдань об'єднання у всіх напрямках⁵⁶. На початку своєї діяльності, а особливо після перенесення центрального осередку до Львова, правління Товариства імені Михайла Качковського взяло курс на заснування якнайбільшого числа філій. На його засіданні 8 лютого 1877 р. було “решено составить для филий регулямин, тем часом же, заким то последует, изволят филии а) заниматься как наиболее прилежнейше приобретением членов для нашего Общества; б) доставляти как наиболее своим членам книжицы Общества; в) сходиться на заседания по крайней мере раз на месяц; г) сообщатись чаще с центральнымъ выделом”⁵⁷.

Більшість місцевих філій було засновано наприкінці 1870-х рр. Найактивніше в той час останні діяли у Сокалі, Тернополі, Самборі, Дрогобичі, Раві Руській, Яворові, Перемишлі, Коломиї, Снятині, Бережанах⁵⁸. Заснування їх передбачало виявлення ініціативи з боку місцевої інтелігенції⁵⁹. Конкретні успіхи в діяльності філій здебільшого залежали від організаційних здібностей їх керівників. Так, у Бережанах філія приступила до організації бурси для бідних учнів, у Перемишлі опікувалася створенням пансіону для дівчат – сиріт греко-католицьких священників тощо.

Водночас ряд філій організації не виявляли ознак життя. В 1880 р. з 20 останніх діяло тільки 12. Про одну з бездіяльних філій В. Площанський зауважив: “О филии Р. [Рогатин. – О. С.] не можем ничего потешительно-го сказать... Несозвание с поры открытия филии ни одного заседания выдела извиняет о. председатель обавою фьяска а мимо многих воззваний, угроз и просьб Центрального Комитета не может также до сих пор решиться выслати нам по случаю открытия филии собранные вклады членов выше 60 зр. Переписку нашу с почт. представителем филии окончили мы передачею актов адвокату до дальшого переведения дела”⁶⁰.

Здебільшого філії згортали свою роботу після відходу (смерті, хвороби, переїзду) їх керівника. Бездіяльність створених філій завдавала об'єднанню навіть більшої шкоди, ніж їх відсутність, бо останній затримували в себе літературу, несвоєчасне отримання якої викликало відхід частини членів. У багатьох випадках після втрати зв'язку з філією її функції брало на себе правління Товариства. Як справедливо стверджував О. Мончаловський, “Легко представить себе, однако, як бездествующая филия обременяла Центральный выдел и его деловодство и сколько Общество, вследствие бездействия филий, теряло членов”.

З цієї причини правління організації після кількох перших років подібних клопотів надалі з великою обережністю погоджувалося на відкриття нових філій⁶¹, воліючи мати справу з агентствами (представництвами), що створювалися навколо одного або кількох конкретних діячів об'єднання та обмежували свою діяльність головно розповсюдженням видань, до того ж на менших, ніж філії, територіях. Щоправда, в непоодиноких випадках плутанина в розмежуванні території діяльності й функцій філій і агентур негативно позначалася на справі залучення до Товариства нових членів. Так, наприклад, греко-католицький священник у Комарниках Щастний Саломонтер у листі до правління організації від 28 лютого 1877 р. звертав увагу на той факт, що “о. Стан. Бачинский з Турочок и о. Иван Клетинский з Гнилой [...] приходят два раза, а про то не знают, где имеют гроши зложить”⁶². Вочевидь, діяльність місцевих філій не вдалося покращити й на початку 1880-х рр., бо в звіті правління організації за 1882-1883 р. було названо лише 13 : Бережанську, Бродівську, Дрогобицьку, Золочівську, Коломийську, Перемишльську, Самбірську, Сокальську, Станіславівську, Стрийську, Тернопільську, Турківську, Яворівську⁶³.

Уявлення про функціонування їх в об'єднанні можна скласти на підставі збережених рукописних протоколів загальних зборів та засідань правління, а також інших матеріалів Тернопільської філії Товариства⁶⁴.

Перші установчі збори останньої відбулися 19 (31) травня у присутності близько 70 учасників. Характерно, що вони розпочали свою роботу з одноголосного висловлення протесту проти того факту, що Галицьке намісництво видало дозвіл на заснування Тернопільської філії польською, а не руською мовою. Збори обрали правління її в складі семи членів і трьох їх заступників та його голову, яким став греко-католицький священник Василь Копитчак⁶⁵. Того ж дня відбулося перше засідання останньої, яке обрало зі свого складу заступника голови о. Данила Лавриніва й секретаря о. Омеляна Застирця⁶⁶.

Робочий ентузіазм засновників простежувався і на другому засіданні правління філії 18 червня 1877 р., під час якого “на внесение одного члена решено затребовати од центрального выдела скору высылку 1-ои книжечки, бо члени, особливо новые, дуже нетерпеливятся”. Тоді ж було розписано графік засідань правління на наступний рік. Передбачалося, що вони відбуватимуться щомісяця. Члени його розподілили між собою обов’язки, зокрема по роздачі книжок. Визнавши, що успішну роботу не вдасться розгорнути без належних фондів, учасники засідання вирішили звернутися до центрального правління організації з проханням про матеріальну допомогу. Останнє ухвалило приступити до заснування читальні у Тернополі й сформувало для цього спеціальний комітет з 5-ти осіб⁶⁷.

На третьому засіданні правління Тернопільської філії 3 серпня 1877 р. В. Копитчак поінформував присутніх, що він особисто налагодив усі відносини з центральним правлінням, яке зокрема погодилося уступити їй 10 % прибутків із зібраних членських внесків. Воно окреслило територію, на яку філія планувала поширити свою діяльність. Цікаво, що на цьому засіданні В. Копитчак, говорячи про потребу популяризації діяльності Товариства імені Михайла Качковського серед якнайширших верств населення, щодо “Просветы” приметил, що добре бы було донести до общей ведомости ее [...] фонды, понеже о них ширший круг публики нічого не знає”. Своєю чергою, “выдел, приняв тое до ведомости, и согласив ся совершенно с высказанными ту мыслями”⁶⁸. Цей та інші подібні штрихи підтверджують висловлені попередньо тези про відсутність на тому етапі конфронтаційних відносин між об’єднанням і “Просвітою” й загалом пануюче тоді серед місцевих діячів уявлення про ідентичність завдань обох товариств – поширення освіти серед широких верств населення.

Після перших кількох місяців ентузіазм членів правління Тернопільської філії поступово пішов на спад. Із запланованих до чергових загальних її зборів ще 8-ми засідань правління 4 не відбулося через брак кворуму. На інших засіданнях члени правління зосередилися головним чином на обговоренні питання про прийняття та вибуття членів і на підготовці загальних зборів, а також нарікали на брак коштів⁶⁹. Такий стан було представлено другим загальним зборам філії, що відбулися в Тернополі 29 травня 1878 р.: “Выдел отбыв 7 заседаней, заседанье 4 разы не состоялось, позаяк число выделовых было недостаточне, хотя й их о заседаню в своим часе заведомлено, для того звертаем увагу светлого

собрания, чтобы до выделу будущего выбирать таких людей, котрых sprawy общества живо обходят, суть до того спосфбны, не мают жодных перешкод и котрі би обов'язки на себе приняті були в стан и точно выполняти”⁷⁰.

На момент проведення других загальних зборів Тернопільська філія налічувала 262 члени, які сплатили внески загальною сумою 204 золотих ринських, тобто неповну суму. Фактично рештою коштів, які залишилися після виплат центральному правлінню, філія змогла покрити тільки поштові, транспортні та канцелярські витрати. Нагромаджувалися й проблеми з розповсюдженням книжок організації: “Книжок не можна було в большому числе распродати, бо тым, котрі с селянами и мешчанами найбільше стикають ся цеком або дуже мало на сем залежало”⁷¹.

Другі загальні збори Тернопільської філії Товариства імені Михайла Качковського проходили за присутності 60 членів, тобто явка на них була доволі обмеженою. Дискусія точилася насамперед навколо перспектив заснування читальні у Тернополі, однак перемогла думка про неможливість реалізувати цей проект через брак коштів. Ці збори цікаві насамперед з огляду на активну участь в їх роботі Олександра Барвінського, якого було обрано членом правління Тернопільської філії (щоправда, він отримав найменше число голосів). Останній, між іншим, запропонував подбати про наявність у бібліотечних збірках усіх руських часописів, що видавалися в Галичині⁷². У члени об'єднання О. Барвінського було прийнято тільки на першому засіданні нового правління, що відбулося 14 червня 1878 р.⁷³.

На зламі 1870–1880-х рр. проблеми в роботі Тернопільської філії наростали. Засідання правління відбувалися рідко, значну їх частину доводилося відміняти через брак кворуму. На засіданні останнього 31 січня 1879 р. було навіть ухвалено просити центральне правління тимчасово передати справи філії агентурі⁷⁴. Цей стан було підсумовано у звіті її правління черговим загальним зборам, що відбулися 22 червня 1879 р.: “Рокъ сей був для тутешной филии во всякфм отношении некорыстный: выдель нічо не мог сделати, правительство перемененых статутфв не подтвердило [...], членовъ убыло много, а з оставшихся лишь немногие не мають залеглости, огромна же більшість так осталася в довзе, що и в будучом роце многих треба буде вычеркнути”⁷⁵.

За звітний період чисельність членів Тернопільської філії зменшилася до 216 осіб⁷⁶.

Така ситуація, врешті, викликала занепокоєння центрального правління Товариства. Спробою пожвавити діяльність Тернопільської філії стало проведення її загальних зборів 27 травня 1880 р., участь у яких взяли керівні особи об'єднання, зокрема І. Наумович і тогочасний його голова Венедикт Площанський. На збори прибуло близько 200 учасників⁷⁷. Їх наслідком стала зміна керівництва філії. Її головою став греко-католицький священник Василь Фортуна, заступником – Лев Рудницький, секретарем – Савелін Загайко⁷⁸. Новому правлінню вдалося дещо впорядкувати справи філії (на загальних зборах організації в Дрогобичі у вересні 1883 р. було зауважено, що “о Тернопольской филии следует

также выразиться с признательностию”⁷⁹). Однак воно не змогло стримати загальної негативної динаміки. Загалом сумний стан філії її правління охарактеризувало в підсумковому звіті за 1880–1885 рр.: “З причин от выдела независимых, помимо найщиршой воли выделовых, филия не могла розвиватися. Всего приступило 14 новых членов; изъ давнейших выступило 5, а померло 3 [...] Издержек не поносила филия жадних, ибо тиі покрывал секретарь из власного кармана”⁸⁰.

Очевидно, що така ситуація не була специфічно тернопільським явищем, а впливала із загального комплексу причин, серед яких не останню роль відіграла неготовність галицьких українців до тривалої й копіткої праці в самоврядних структурах.

Первинними осередками Товариства імені Михайла Качковського були місцеві читальні, сенс існування яких полягав у безпосередній організації населення на місцях, поширенні освіти, прилученні широких верств його до розв’язання актуальних політичних та економічних проблем краю. У 1877 р. в одному з видань об’єднання було опубліковано типовий статут такої читальні, а також описано процедуру її заснування і реєстрації органами державної влади. Головною метою останньої визначено “распространенъе просвещенъе меж соединенными членами и действованъе в тѣмъ направленъе на других членѣв громады”. Засобами для досягнення цієї мети були: утримання читальні, читання у ній книжок, часописів та популярних журналів, обговорення прочитаного, організація популярних лекцій. Вона фактично мала бути самоокупною, оскільки її витрати покривалися внесками членів, добровільними пожертвами, а також доходами від платних заходів – лекцій, товариських вечірок тощо. Передбачалося існування двох категорій членів читальні – дійсних і почесних. Перші мали право користуватися наявною в останній літературою, а також брати її додому на встановлених правлінням умовах. Передбачалося покарання тих дійсних членів, котрі припустилися “якого безчестного дела, по карным законам караемого, як и фтдающіеся неморальности або пьянству”. Керівними органами читальні були загальні збори й правління (виділ). Перші, які скликалися раз на рік, вважалися правомочними за умови присутності на них щонайменше половини дійсних членів. Рішення ж ухвалювалися абсолютною більшістю голосів присутніх членів. До компетенції загальних зборів належали: внесення змін до статуту, прийняття нових, і вибори почесних членів, вибори правління, затвердження фінансового звіту тощо. Правління читальні складалося з п’яти осіб та двох заступників, що вибиралися терміном на один рік. З-поміж своїх членів воно вибирало голову, заступника голови, секретаря і касира. Останнє повинне було збиратися на засідання кожних три місяці. До його обов’язків належали: прийняття нових членів, утримання в належному стані реєстру членів читальні й наявної у ній літератури, поповнення її книжкових та газетних фондів тощо. Вона могла бути закрыта рішенням загальних зборів (голосами 3/4 присутніх на них дійсних членів). Коли б на них рішення про передачу майна читальні не було прийняте, то воно переходило до місцевої школи для створення в ній бібліотеки, а готівка – на допомогу місцевим учням з бідних родин⁸¹.

Матеріалів про заснування і функціонування перших читалень Товариства імені Михайла Качковського збереглося небагато (обсяг матеріалів, зокрема листування останніх з його центральним правлінням, різко збільшується з другої половини 1880-х рр.). Можна стверджувати, що заснування читальні здебільшого ставало наслідком подвижницької праці кількох ентузіастів, які усвідомлювали роль поширення освіти для піднесення загальної культури населення, покращення його матеріального стану та насамперед зростання громадянської самосвідомості й уміння відстоювати свої конституційні права. Так, наприклад, у листі до центрального правління від відділу читальні села Добростани Городоцького повіту від 20 вересня 1884 р. (за підписом заступника його голови Петра Форліти) відзначалося, що до неї записалося небагато членів, бо загальний рівень освіченості селян дуже низький, школи немає, відповідно і “громада завзята не приймає ся автономии та й не выбирає своей рады”. Тому-то й “Мы то метателе зерна просвещения зобрали горстку прихильных газдов и отворили в минувшом місяці нашу читальню надеючи ся, що неутомимая наша праця принесет з часом хорошее жниво”⁸².

Населення спершу сприймало ідею заснування читальні з обережністю та певним дистанціюванням. Так, у листі до центрального правління організації від голови відділу читальні села Завишень Сокальського повіту, місцевого греко-католицького священика Антонія Тустановського від 20 березня 1884 року стверджувалося: “А тут на самом початку народ хоцет вьспробувати, якая именно корысть может из сего быти. Мы теперь в критичном положении, заходит бо вопрос чем бы можно народ наш привабити до читання и слухання письма”⁸³.

Не завжди читальні створювалися відразу як осередки об'єднання імені Михайла Качковського. В багатьох випадках у селі спершу виникла читальня як така, а згодом, на протязі першого року існування, вона вступала в Товариство. Активістів її приваблювала насамперед можливість безкоштовного отримання книжок, що було для останньої першочерговим завданням і проблемою.

Не в поодиноких випадках заснування читальні відбувалося разом зі створенням товариства тверезості. Так, у листі до правління організації вїйт Тростянця Григорій Симовонюк безпосередньо пов'язував справу заснування у селі читальні з потреби подолання пияцтва. Він зазначав: “В Тростянце, очень бедном и от пиянства развращенном селе, народ вразумлюется мало-помалу, отраждается и начинает приходить к сознанию своего человеческого достоинства. Первым и необходимым к тому условием и средством было и есть отвезение народа. Народ начал от несколько месяцев всдерживатись отъ всех разлагающих напитков, и от того времени наше народное дело поступило одинъ шаг вперед. С тверезостию, ибо громада стала заводити у себе самыи лучшии порядки [...]”.

Чтобы поддерживать себе на том новоизбранном пути и других привлечь к себе, отвезившиися утворили себе и читальню, основану на составленных и правительством подтвержденных статутах [...]”.

К всему тому, конечно, требуется моральной и материальной поддержки, конечно требуем книжковъ религийного и научного содержания”⁸⁴.

Заснування товариств тверезості деколи ставало й центральним питанням навіть на установчих зборах філій об'єднання імені Михайла Качковського. Так сталося, наприклад, під час відкриття Самбірської філії в січні 1877 р. Учасники зборів пропонували зосередитися саме на цьому напрямі роботи, а задля більшої її результативності не нехтувати привабливими зовнішніми атрибутами таких товариств – обрати їх патроном Іоанна Хрестителя, виготовити хоругви з його зображенням, завести по громадах так звані “золоті книги”, куди б вписувалися прізвища учасників братств тверезості тощо ⁸⁵.

Дещо на інших засадах будувалася діяльність міських читалень Товариства, що впливало, без сумніву, з вищого рівня освіченості та громадянської самосвідомості мешканців. Так, на других загальних зборах міської читальні у Тереховлі, що відбулися 9 січня 1883 р., було констатовано, що протягом першого року своєї діяльності вона досягла значних успіхів, продемонструвавши населенню свою потрібність. До читальні записалося понад 50 членів, які регулярно сплачували внески. Було облаштовано кімнату останньої, відбувалося формування бібліотечних фондів, два члени правління виконували обов'язки бібліотекарів. Усе це “єсть найлучшим сведетельством жизненности сей читальни, набирающей ежедневно духа самопознания и опамятания”. Важливо також зауважити, що на середину 1880-х рр. припадають перші згадки про протистояння місцевих осередків об'єднання відповідним польським організаціям, які орієнтувалися на пропагандистську роботу серед галицького селянства, зокрема з товариством “Macierz polska” та ін. ⁸⁶.

Качковського пережило кризу. Її головною причиною була загальна ситуація в галицькому На початку 1880-х рр. після першого, доволі успішного періоду розвитку Товариство імені Михайла русофільстві, спричинена судовим процесом 1882 р.: “Общество наше сильно отчувствовало на себе состоявшийся во Львове в 1882 г. русский политичный процес [...]. Арестованье так выдающихся галицко-русскихъ деятелей, в томъ числ основателя Общества, о. И. Наумовича, многочисленные ревизии по целой Галичине и нападки ворожих нашему Обществу газет и людей, повлияли на то, що число его членовъ в 1882 и в 1883 г. заметно уменьшилось, вследствие чего доходы так были скудны, що пришлось затянути значительный долг на печатание книжечок. К ослаблению деятельности Общества причинилось еще то обстоятельство, що на место уступившего в 1880 г. настоятеля канцелярии С. Лабаша его преемники часто сменялись и не всегда исполняли свои обов'язки, вследствие чего рассылка книжечок и текущие дела, решаемыи центральнымъ выделом, прийшли в застой. Недостаток средств и расстройство дел Общества дошли до той степени, що в течение делового 1883/4 года центральный выделъ был принужден один раз серьезно обговаривати вопрос о развязании Общества. Центральный выделъ, однако, рассмотревши положенье делъ Общества и вызвавшие то положенье недостатки, принялся с удвоенною энергиею за спасение нашего Братства. Некоторые члены выдела по целым дням занимались в канцелярии Общества и не только улаживали текущие дела, но приводили в порядок давнии

упущення в списках членів, в розсилці книжечок и в счетах”⁸⁷.

Такий стан позначився на перебігу загальних зборів організації у Дрогобичі 18 березня 1883 р. Попри всі намагання підтримати в читачів стан патріотичного піднесення, у коментарях “Слова” виразно простежувалися нотки розчарування: “Хотя собрание можно назвати вполне удавшимся, все- таки оно могло выпасти блестящейше”⁸⁸.

Створення Товариства імені Михайла Качковського можна вважати певним, доволі суттєвим етапом в організаційному розвитку галицького русофільства. З одного боку, об’єднання, що ставило за мету завдання культурно-просвітнього й економічного розвитку широких народних верств, уперше забезпечило ідеологам галицького русофільства зв’язок із селянами і місцевою руською інтелігенцією. Шляхом розрахованих для простого народу видань, організації публічних лекцій та впливом на діяльність місцевих осередків русофільські теоретики отримали можливість пропагувати свої погляди перед значно ширшою, ніж доти, аудиторією. З іншого боку, сам факт створення організації засвідчив доволі значну диференціацію між русофільським й українофільським напрямом. Товариство, що виникло після “Просвіти” і проголосило ідентичну програму та завдання, стало першою “паралельною” структурою в українському русі. Його поява показала можливість подібного “паралелізму”, який у наступні десятиріччя наростав в усіх ділянках громадського й культурного життя галицьких українців. Щоправда, в практичній діяльності об’єднання імені Михайла Качковського всіляко підкреслювало свій надпартійний і загальнонародний характер, не акцентувало уваги на проблемі національної ідентичності галицьких русинів, а у площині практичної політики наголошувало на потребі солідарності всіх останніх проти поляків. Протягом 1870-х – на початку 1880-х рр. були сформовані організаційні засади та визначені напрями й методи діяльності Товариства, що забезпечували йому доволі успішний розвиток і масове членство. Особливо важливе значення для досліджуваної теми має діяльність місцевих осередків останнього – філій та читалень, які в міру свого розвитку й протистояння з відповідними організаціями “Просвіти” переносили дилеми національної ідентичності галицьких русинів у селянське і мало міщанське середовища, сприяли появі в свідомості багатьох конкретних осіб питання про чіткий і національний вибір.

¹ Докладніше про націотворчу функцію Товариства імені Михайла Качковського див.: Magocsi P. R. The Kachkovs’kyi Society and the National Revival in Nineteenth-Century East Galicia // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge (Mass.), 1991. – Vol. XV. – No 1/2. – P. 48–85 (укр. вид. статті див.: Магочій П. Р. Культурні організації як засіб національного відродження: Товариство “Общество имени Михаила Качковского” в Галичині // Магочій П. Р. Галичина (історичні есе). – Львів, 1994. – С. 185–227).

² Михаил Качковский. – [Львів], б/д. – С. 2.

-
- 3 Дедецкий Б. Михаил Качковский и современная галицко-русская литература. Очеркъ биографический и историко-литературный. – Ч. 1. – Львов, 1876. – С. 77–78.
- 4 Там само. – С. 78–79.
- 5 Гординський Я. До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих рр. XIX в. – Львів 1917. – С. 50–51.
- 6 Що в свете чувати? // Русская Рада: газета для народа. – 1871. – Ч. 3. – 1 (13) лютого. – С. 48.
- 7 Мончаловській О. А. Памятная книжка в 25-летний юбилей Общества имени Михаила Качковского. 1874–1899. – Львовъ, 1899. – [Издания Общества имени Мих. Качковского. – Ч. 285] – С. 13–14.
- 8 Там само. – С. 14–15.
- 9 Там само. – С. 20–21.
- 10 Статуты Общества имени Михаила Качковского в Коломые // Наумовичъ И. С Богом. – Коломыя, 1876. – [Издания Общества имени Мих. Качковского. – Ч. 1]. – С. 11–21.
- 11 Объяснение первых 10 § Статутовъ общества имени Михаила Качковского // Наумовичъ И. С Богом. – С. 21–22.
- 12 Там само. – С. 21–55; До чого подобна наша австрійська Русь, чим то був Михаил Качковский для нас, и яка задача общества его имени? // Наумовичъ И. С Богом. – С. 5–10.
- 13 Наумовичъ И. Послание до всех галицких, буковинских и угорских Русинфв, старых и молодых, ученых и неученых, до всех громад, в которыхъ есть русска вера и русска мова, щобы себе читали, и до память и до серця брали народні наші закони, аби Русь избавилася от всего лукавого, и прославилася на весь свѣтъ // Його ж. С Богом. – С. 76–87.
- 14 Докладніше див.: Сухий О. “Товариство імені М. Качковського” у Львові (70–90-ті роки XIX ст.) // Львів: місто – суспільство – культура. Збірник наук. праць. – Львів, 1999. – [Вісник Львівського університету. Серія історична. – Спец. вип.]. – С. 352–355.
- 15 ЦДІА України у Львові. – ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 59–59 зв.
- 16 Список членов Общества имени Михаила Качковского в Коломые // Наумовичъ И. С Богом. – С. 88.
- 17 Мончаловській О. А. Вказ. праця. – С. 21.
- 18 О обществѣ им. Михаила Качковского // Наумовичъ И. С Богом. – С. 94–95.
- 19 Мончаловській О. А. Вказ. праця. – С. 15.
- 20 XI Генеральное Собрание членовъ Общества им. Михаила Качковского // Слово. – 1883. – Ч. 97. – 1 (13) сѣнября.
- 21 О обществѣ им. Михаила Качковского. – С. 94–95.
- 22 Отчет о деятельности центрального комитета и филий Общества и. М. Качковского за 1877/8 год, составленный и прочтенный 8 (20) августа с. г. на VI-м генеральном Собрании членов в Перемышле председателем Общества Венедиктом М. Площанским. – [Львовъ], б/д. – С. 21.
- 23 Отчет о деятельности Общества имени Михаила Качковского, отчитанный в Генеральном Собрании в Дрогобыче // Слово. – 1883. – Ч. 103–104. – 17 (29) сѣнября.
- 24 Наумовичъ И. О обществѣ Михаила Качковского // Русская Рада: газета для народа. – 1875. – Ч. 24. – 18 грудня. – С. 190.
- 25 Отчет о деятельности центрального комитета и филий Общества и. М. Качковского за 1877/8 год... – С. 3.
- 26 Мончаловській О. А. Вказ. праця. – С. 25 Осип Мончаловський навіть стверджував, що “деятельность Общества во время его пребывания в Коломые, можно назвати подготовительною. Живая-же и плодотворная деятельность Общества начинается с перенесением его во Львовъ” (Там само. – С. 23).
- 27 Новинки. Засѣданіе выдела Общества имени М. Качковского // Слово. – 1877. – Ч. 13. – 5 (17) февраля.
- 28 Новинки. Засѣданіе выдела Общества имени М. Качковского // Слово. – 1877. – Ч. 11. – 29 января (10 февраля).
- 29 Мончаловській О. А. Вказ. праця. – С. 25; Отчет о деятельности центрального комитета и филий Общества и. М. Качковского за 1877/8 год... – С. 2–6.
- 30 ЦДІА України у Львові, ф. 182, оп. 1, спр. 2, арк. 1–62.
- 31 Там само. – Арк. 15.
- 32 Там само. – Арк. 62.
- 33 Там само. – Арк. 13, 17.
- 34 Мончаловській О. А. Вказ. праця. – С. 25; Отчет о деятельности центрального комитета и филий Общества и. М. Качковского за 1877/8 год... – С. 2–6.
- 35 Отчет о деятельности Общества им. Михаила Качковского за время от 8 (20) Августа 1878 до 11 (23) Сѣнября 1879 года, составленный и прочтенный 11 (23) Сѣнября с. г. на

ВІІ генеральномъ собраніи членовъ в Станиславовѣ председателемъ Общества Венедиктомъ М. Площанскимъ. – Львовъ, 1879. – С. 4–5.

³⁶ Мончаловскій О. А. Вказ. праця. – С. 29.

³⁷ Отчетъ о деятельности центрального комитета и филий Общества и. М. Качковского за 1877/8 год... – С. 10–11; Отчетъ о дѣятельности Общества им. Михаила Качковского за время от 8 (20) Августа 1878 до 11 (23) Сентября 1879 года... – С. 7–8.

³⁸ Отчетъ о деятельности Общества имени Михаила Качковского, отчитанный в Генеральномъ Собраніи в Дрогобычѣ // Слово. – 1883. – Ч. 103–104. – 17 (29) сентября.

³⁹ ЦДІА України у Львові. – ф. 182, оп. 1, спр. 2, арк. 57.

⁴⁰ Отчетъ о деятельности Общества имени Михаила Качковского, отчитанный в Генеральномъ Собраніи в Дрогобычѣ // Слово. – 1883. – Ч. 103–104. – 17 (29) сентября.

⁴¹ Отчетъ о деятельности Общества им. Михаила Качковского за время от 8 (20) Августа 1878 до 11 (23) Сентября 1879 года... – С. 12.

⁴² Докладніше див.: Сухий О. Товариство імені Михайла Качковського: організаційні засади та напрями діяльності // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – Львів, 2001. – С. 393–403.

⁴³ Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина ХІХ ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 91.

⁴⁴ Отчетъ о дѣятельности центрального комитета и филий Общества и. М. Качковского за 1877/8 год... – С. 7.

⁴⁵ ЦДІА України у Львові. – ф. 182, оп. 1, спр. 2, арк. 59–59 зв.

⁴⁶ Мончаловскій О. А. Вказ. праця. – С. 17.

⁴⁷ ЦДІА України у Львові. – ф. 182, оп. 1, спр. 4, арк. 1–2.

⁴⁸ Мончаловскій О. А. Вказ. праця. – С. 29–31.

⁴⁹ Отчетъ о деятельности центрального комитета и филий Общества и. М. Качковского за 1877/8 год... – С. 13.

⁵⁰ Новинки. Засѣданіе выдела Общества имени М. Качковского // Слово. – 1877. – Ч. 8. – 22 января (3 февраля).

⁵¹ Новинки. Засѣданіе выдела Общества имени М. Качковского // Слово. – 1877. – Ч. 13. – 5 (17) февраля.

⁵² Новинки. Засѣданіе выдела Общества имени М. Качковского // Слово. – 1877. – Ч. 19. – 19 февраля (3 марта).

⁵³ Новинки. Засѣданіе выдела Общества имени М. Качковского // Слово. – 1877. – Ч. 13. – 5 (17) февраля.

⁵⁴ Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 рр. (нарис з історії українського парламентаризму). – Львів, 2002. – С. 239.

⁵⁵ ХІ Генеральное Собрание членовъ Общества им. М. Качковского в Дрогобычѣ, 6 (18) сентября 1883 г. // Слово. – 1883. – Ч. 100–101. – 10 (22) сентября.

⁵⁶ Мончаловскій О. А. Вказ. праця. – С. 66.

⁵⁷ Новинки. Засѣданіе выдела Общества имени М. Качковского // Слово. – 1877. – Ч. 11. – 29 января (10 февраля).

⁵⁸ Отчетъ о деятельности центрального комитета и филий Общества и. М. Качковского за 1877/8 год... – С. 19.

⁵⁹ Так, греко-католицький священник, парох у Комарникахъ Щасний Саламонтер у листі до центрального правління Товариства імені Михайла Качковського від 28 лютого 1877 року стверджував: “О филии, которая бы для нашей окрестности в Турце открытись смогла, нетъ еще у насъ бесѣды. Инициатива должна бы от турчанской интеллигенции, именно от пароха о. Емил. Сембратовича выйти” (ЦДІА України у Львові – ф. 182, оп. 1, спр. 2, арк. 56).

⁶⁰ Отчетъ о деятельности Общества им. Михаила Качковского за время от 11 (23) сентября 1879 до 4 (16) сентября 1880 г., составленный и прочтенный 4 (16) сентября с. г. на VI-II генеральномъ Собраніи членовъ в Коломые председателемъ Общества Венедиктомъ М. Площанскимъ. – [Львовъ], б/д. – С. 16–23.

⁶¹ Мончаловскій О. А. Вказ. праця. – С. 66.

⁶² ЦДІА України у Львові. – ф. 182, оп. 1, спр. 2, арк. 56.

⁶³ Отчетъ о деятельности Общества имени Михаила Качковского, отчитанный в Генеральномъ Собраніи в Дрогобычѣ // Слово. – 1883. – Ч. 103–104. – 17 (29) сентября.

⁶⁴ ЦДІА України у Львові. – ф. 182, оп. 1, спр. 11, арк. 8 і наступні.

⁶⁵ Там само. – Арк. 8.

⁶⁶ Там само. – Арк. 8 зв.

⁶⁷ Там само. – Арк. 8 зв.–9.

⁶⁸ Там само. – Арк. 9–9 зв.

-
-
- 69 Там само. – Арк. 10–11 зв.
70 Там само. – Арк. 13.
71 Там само. – Арк. 13 зв.
72 Там само. – Арк. 14–14 зв.
73 Там само. – Арк. 15–15 зв.
74 Там само. – Арк. 16.
75 Там само. – Арк. 17 зв.
76 Там само. – Арк. 18.
77 Там само. – Арк. 19 зв.–20.
78 Там само. – Арк. 21.
79 Отчет о деятельности Общества имени Михаила Качковского, отчитанный в Генеральном Собрании в Дрогобыче // Слово. – 1883. – Ч. 103–104. – 17 (29) сентября.
80 ЦДІА України у Львові. – ф. 182, оп. 1, спр. 11, арк. 24 зв.–25.
81 Земля наша Мати (С додатком “Статутов для Читальней”, тоже “Уставфв о лихве и пьянстве” и прч. – Львовъ, 1877. – [Изданія Общества имени М. Качковского. – 1877, вересень. – Ч. 22] – С. 29–35.
82 ЦДІА України у Львові. – ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 99–99 зв.
83 Там само. – Арк. 42.
84 Там само. – Арк. 49.
85 Открытие филии Общества им. М. Качковского в Самборе // Слово. – 1877. – Ч. 3. – 11 (23) января.
86 Новинки. Из Теремовли // Слово. – 1883. – Ч. 5. – 15 (27) января; Отчет о деятельности Общества имени Михаила Качковского, отчитанный в Генеральном Собрании в Дрогобыч? // Слово. – 1883. – Ч. 103–104. – 17 (29) сентября.
87 Мончаловскій О. А. Вказ. праця. – С. 35.
88 XI Генеральное Собрание членов Общества им. Михаила Качковского // Слово. – 1883. – Ч 97. – 1 (13) сентября.

